

задълбочили диалога за ролята на фантастичното в литературата и фолклора в славянски контекст.

Ана Савич
Превод от сръбски език: Татяна Кметова

Ана Савић
Институт за књижевност и уметност
Краља Милана 2
11000 Београд, СРБИЈА
anagarsija93@hotmail.com

Ana Savić
Institute for Literature and Art
2 Kralja Milana St.
11000 Belgrade, SERBIA
anagarsija93@hotmail.com

„Вода от извор извираше“ – за символиката на водата в южнославянската устна поезия

Ана Вукмановић. *У трагању за извир водом. Сlike воде у јужнословенској усменој лирици*. Београд: Академска књига, 2020. 296 стр. ISBN 978-86-6263-301-9

Монографијата на Ана Вукмановић „В търсене на извор вода. Образите на водата в южнославянската устна лирика“ е изключителен принос в сръбската и южнославянската фолклористика със семиотичната, ритуалната и поетично-естетическата интерпретация на устната поезия. Книгата наследява хипотезите и изводите от магистърската теза и докторската дисертация на авторката и представя съществен научен синтез на традиционните символични понятия за водата, пространството като цяло и техните лирически, поетични транспозиции. Корпусът, на който се основава изследването, се характеризира с ареална и диахронна широта. Това са записи на южнославянска лирика в продължение на почти пет века, създадени в широкото етническо пространство на южните славяни, а избраните антологични лирически образци са допълнени с по-малко известни варианти. Освен лирически текстове изследователският корпус включва и вторичен етнологичен материал. Широко заложеният корпус с разнородни лирически жанрове се стеснява тематично, отчитат се варианти, в които водата е един от основните мотиви и конститутивни фактори на поетичния свят. В този корпус авторката посочва различните символични изображения на водата, движещи се независимо между различните културни кодове. Водната символика в лириката се разглежда постоянно във връзка с нейната символика в мита и обряда, както и с другите фолклорни жанрове. Доминиращата теоретико-методологична отправна точка е семиотиката, като постиженията на Московско-Тартуската школа се съчетават с (нео)митологичните и поетично-естетическите подходи към устната лирика. Авторката подхожда двояко към лирическия текст – като към изкуство на словото и като към обреден текст, поради което интерпретацията на фолклорния текст и неговия обреден контекст непрекъснато се съчетават. В подхода на Ана Вукмановић се разпознават изследователските подходи на литературната и социокултурната антропология, етнологията, поетиката на пространството, еротологията, теоретичните концепции за обряда на прехода и отчасти структурализма.

В търсенето на символиката на водата в устната лирика, авторката тръгва от езика на лириката, като анализира метафорите и формулите за водата. Разглеждат се символичните концептуализации на водата във връзка с житейския опит на носителите на традиционната култура, поетичните закони и логиката на митичното мислене. Разглежда се структурата на формулите и тяхното място в поетическата граматика, наблюдава се (не)обусловеността на значението на формулите по жанр и контекст. Като най-проста формулационна структура се откроява синтагмата със стоящ епитет, а като най-сложни се открояват визуалните формули за водата. Книгата анализира и ролята на поетическите формули на композиционно и свръхтекстово ниво, както и магическия потенциал на формулите-изрази и тяхната жанрова пропускливост. Във фокуса на изследователското внимание е формулата „вода от извор извираше“, нейният обменен потенциал и композиционна роля. Освен формиращата роля на поетическите формули се отчита и тяхната свръхтекстова

позиция, те се разглеждат като вид мисловен текст, в който са събрани всички потенциални значения, докато в отделен конкретен вариант се реализира едно от тях.

(Нео)митологичните и ритуални прочити на лириката в тази монография са най-силно изразени при реконструкцията на митопоетични представи за водата и откриването на космогоничната символика на водата в устната лирика. Фокусът на изследването е върху мита за водния хаос, от който светът се формира при отделянето на сушата, като водата придобива ролята на граница. Този мит многократно е повлиял на традиционните представи за водата, а самите лирически песни, както отбелязва авторката, „съхраняват фрагменти от митопоетични представи, трансформират ги в лирически миниатюри за вътрешни борби и ги подчиняват на възпяването на човешкия живот“. Следователно чрез поетичните образи в монографията се проследяват отраженията на космогоничните митове в лирическите песни. Тези фрагменти от митопоетични представи се наблюдават предимно в рамките на модела на йерогамията, при различните концептуализации на световното дърво, при образа на остров/град, заобиколен от вода, където те се разглеждат и в по-широк обреден контекст, в рамките на който се изследва отражението на макрокосмоса в микрокосмоса. Реконструирайки основни митопоетични и космогонични модели в лириката, авторката проследява техните поетични трансформации в различни лирически жанрове (сватбарски, любовни песни, лазарски и приспивни песни), разсъждава върху превръщането на митичните образи на пространството в лирически хронотопи и поетични образи.

Тъй като водата съхранява елементи на хаоса в традиционната култура, авторката ги разпознава в примерите за водни стихии, за тихата, за черната вода и в мотивите за удавници и дъждовни бури. Амбивалентна, водата се концептуализира в традиционната култура, както и в мита, като същество, а нейните разрушителни, хаотични импулси в митичното съзнание се оформят в образа на водно чудовище. Въпреки че в устната лирика водата не е изрично представена като чудовище, авторката посочва следите от подобно концептуализиране чрез лирически рефлексии на водното жертвоприношение. Съпоставяйки записите на лирически песни (любовни и лазарски) с етнографски описания на обреди от календарния и жизнения цикъл, свързани с плодородието, авторката реконструира представите за амбивалентния статус на водата като същество и отключва скритите значения на определени лирически поетични образи и ситуации.

Ана Вукманович обаче забелязва, че в лириката са застъпени повече представите за водата като привилегировано пространство на свръхестествени същества – различни (полу)божества, чудовища, водни духове, като подчертава, че в текстовете най-често се говори за вилата и змея като свръхестествени обитатели на вода. Лирическите персонажи на змея и вилата са разгледани в по-широкия контекст на магическите и обредните действия. Отбелязва се медиаторската роля на тези същества, изтъква се функцията им на пазители на сакралното пространство, както и връзката им с обредите на плодородието. Тъй като вилата е най-застъпеното фантастично същество в южнославянската поезия, в изследването се обръща малко повече внимание на нейната символика и функции. Изхождайки от лирическите текстове, авторката разглежда зачатията на вилата, говори за вилите като защитнички на водата, отбелязва тяхната амбивалентна природа и посочва различни заместители на лирическия образ на вилата. Тя отбелязва сложността на хронотопа на вилата, показва различни форми на лимиалност и табута, които съпътстват деянията на вилата и връзката ѝ с водата. Говорейки за вилите като за

защитнички на водата, авторката обръща специално внимание на мотивите данък на водата и градеж върху вода.

Голямото поле за изследване в тази монография е водната граница, тоест поетическото и теоретичното мислене за водата като граница към отвъдното и като граница в човешкия свят, както и водата като времева граница. Изхождайки от нехомогенността като една от основните характеристики на пространството в традиционната култура и митичното мислене, авторката разглежда символичните значения на границите, различните начини на кодирането и описанието им. Посочва и ролята на границата за установяване на ключови опозиции във фолклора: център – периферия и свой – чужд, и особеностите на граничната зона като такава, която е (не е) и тук, е (не е) и там. Авторката подчертава амбивалентността на водата като граница, изследва и нейната (не)пропускливост, като набляга, че водата в лириката може да има значение на център на своя свят. Водата като времева граница се обсъжда в контекста на мита за цикличността на времето. Принципиите на моделиране на времето с водния код се разглеждат чрез лирически представи за обновяването на живота и чрез опозицията „тазсутрешна“ – „снощна“ (*jutro-шњица* – *снотњица*), чиито семантични аспекти са декодирани от гледна точка на обряда на прехода и идейния слой на устната лирика.

Ана Вукманович отбелязва, че в определени поетични образи водата е представена като преминаване към отвъдното, като нещо онтологично различно. Анализирайки тези образи във връзка с магическите и ритуалните действия от календарния и жизнения цикъл, авторката показва, че невинаги отвъдната вода има негативен характер. Концептуализацията на водните пространства като отвъден свят се вижда и в поетичните картини с мотив хидромантия, като специално внимание е отделено на това представяне на водата в любовните и сватбените песни, т.е. песните, в които са запазени рефлексии на сватбата като обред на преход. Подчертава се медиаторската роля на булката, пред която, тъй като самата тя е гранична, се отварят гранични пространства, недостъпни за други. Съпоставяйки етапите на мъжкия и женския текст на обряда и кръстосването им с техните лирически, епически и епично-лирически трансформации, авторката отключва наслоената символика на водата като хетеротопия.

Тъй като водата в традиционната култура е границата между света на живите и света на мъртвите, нейната танатологична символика също е във фокуса на изследването. Забелязва се, че някои преминавания над водата имат характер на спускане към подземния свят, подчертава се ролята на мотива за водата на забравата и особено се изтъква танатологичната символика на водата в рамките на сватбените и паралелните посмъртни обреди и лирически жанрове, които съпътстват тези обреди. Анализирани са мотивите на гроба в планината и водата като паметник, мотивите на удавените и обичайната метафорична реч на юнака за смъртта му като сватба над вода или при далечна вода. Примерът с мотива на удавника насочва към преплитането на концептуализацията на тялото и водата/природата като специфични метафори на смъртта. Може да се отбележи също така, че представата за водата като фактор в света на пустинята е близка до танатологичната символика, а отдалечеността ѝ насочва към отвъдния характер на водата. Оттук нататък в монографията се изследва как водата участва по различни начини в конструирането на един далечен, непознат и чужд свят. Поетическите формули за отдалеченост на водата и фолклорният модел планина – вода – поле се интерпретират в по-широкия контекст на фолклорната топография.

Водата влиза и в сложната система от граници на земния свят, като участва в най-важното деление на свой и чужд свят. Може да се забележи, че земните граници са по-порьозни и пропускливи и по-често сменят положителни с отрицателни конотации, в зависимост от емоционалното състояние, което лирическата песен илюстрира или предизвиква, или обредните действия, в които е включена. По примера на сватбените песни и във връзка със сватбата като обред на прехода се изтъква произволността на границата и ролята на водата в предефинирането на своето и чуждото пространство. В светлината на инициационните разкази се разглеждат и начините за преодоляване на (водни) граници, т.е. преминаване през системата от установени граници, при което се забелязва изоморфност, т.е. паралелизъм на пространствени, символични граници и екзистенциални гранични ситуации. Отбелязва се, че овладяването на водата е по-изразено при мъжката инициация. В мъжкия текст на обряда на прехода и в лириката, изпята от мъжка гледна точка, водното пространство е свързано с трудни задачи, с решаването на които героят на лирическата песен потвърждава статута си на мъж и жених. Интерпретирайки различни видове трудни задачи – градеж върху вода, засаждане, преплуване и спасяване от вода, Ана Вукманович открива в тях космогонични следи и изследва как космоическата криза чрез лирическия език се преосмисля в житейския.

Плодоносната символика на водата в лириката и традиционната култура е друга голяма изследователска тема, която авторката осветлява. Тя подчертава, че водата в традиционната система на мислене е свързана с плодovitостта на природата и човека и обединява мъжкото и женското начало. Разглеждат се лирическите концептуализации на плодоносната вода – мотиви на засаждане край вода, поливане и довеждане на вода, дори лирически герои като заместители на вегетативни божества. Отбелязва се, че водните представи за плодородието във фолклора най-често се концептуализират чрез метафората на дъжда. Оттук авторката, съпоставяйки обредния и лирическия текст, разглежда различни аспекти на значението на дъжда в традиционната култура. Тя анализира песни и обреди, чиято цел е призоваването или спирането му, като извлича представите за дъжда като източник на живот, но и като разрушителна сила. Положителната, плодоносната страна на дъжда и обредните действия, насочени към предизвикването му, са разгледани върху примери на песните, свързани с ритуала „пеперуда“, както и с песните и обредите на пръпорушите¹ и кръстоношите².

Водната символика на плодovitостта обхваща семантичното поле на еротичното изкуство и фолклор. Връзката с еротичното е повлияна и от традиционното осмисляне на водата като граница. А именно, еротичното изкуство предполага преминаване на границата, за която често се пее в лирическите песни, така че водните пространства се разкриват като места на любовни срещи. В този смисъл

¹ Пръпоруши (пръпци) са младежи – участници в обряда за измолване на дъжд. Както и при пеперудата, те трябва да бъдат физиологически „чисти“, т.е. девствени. Обредът е характерен за Хърватия и Босна, където „пеперуди“ не играят [Бел. прев.].

² Кръстоноши – участници в молебен за дъжд, който и в Западна България се нарича „кръстоноше, кръсти, покръсти“. В Югоизточна Сърбия за шествието се изработва специален церов кръст, с който, предвождани от свещеника, селяните обикалят нивите, градините, лозята и пр. [Бел. прев.].

за водата се говори като за градивен елемент на еротичния пейзаж. Чрез детайлен анализ на поетичните образи и кръстосването на поетическата и обредната, ритуална граматика, авторката изтъква многофункционалността на водните символи в поетичната транспозиция на еротичната среща. Тя отличава, когато е възможно, плодоносната от еротичната семантика, като подчертава, че първата е по-силно изразена в обредния текст, а втората – в лирическия, и че първата подчертава космогоничните алюзии, докато втората изразява индивидуални емоции на желание и страх. Фокусът на този еротологичен прочит на текстовете са водните метафори на еротичния съюз – размътване на вода, пиене на вода, счупване на съд, поливане, градеж върху вода и отвличане по вода. Като разкрива смисловите полета и редуванията на тези метафори и посочва заменяемостта на техните носители (момък – елен – птица – змей; девойка – вода – стомна/съд), Ана Вукманович разкрива и логиката зад тяхната концептуализация. Водните образи на еротичните срещи се разчитат като кодирана реч за космоическата и човешката плодovitост, но и като разказ за емоционалните и психологичните сътресения на лирическите герои, които се разглеждат в контекста на инициацията на индивида и обществото, но и в контекста на житейските реалности. Животворната символика на водата в традиционната култура е профилирана и чрез лирически представи за очистващата и лечебната функция на водата, за чистата и нечистата вода.

Добре теоретико-методологически обоснована, с ясно обозначена тематика, монографията на Ана Вукманович свидетелства за изключителните интерпретативни способности на авторката, в които усетът към детайла и познаването на лирическата поетика се съчетават с разнообразни теоретични подходи. Като реди умело лирически стихове, поетически формули, песенни образи и преминава непрекъснато от анализ към синтез и обратно, авторката нагледно илюстрира и преразглежда изводите си. Тя пресича общите черти на митичното и традиционното мислене, концептуализацията на митичното пространство, митичната и обредната символика на водата с поетичните закони на устната поезия, особеностите на лирическия хронотоп, лирическите водни метафори и поетичните образи. На фона на култовата и магическата символика на водата в традиционната култура тя разчита нейната амбивалентна лирическа символика, разкрива поетическо-естетическия ѝ смисъл и следи от скритите значения на водните мотиви и образи в лириката. С търсенето на лирическия и митическия извор на водата Ана Вукманович дава ценен принос в проучването на южнославянската устна поезия.

Деян Илич

Превод от сръбски език: Иванка Иванова

Дејан Илић
Институт за књижевност и уметност
Краља Милана 2
11000 Београд, СРБИЈА
dejan.ikum@gmail.com

Dejan Ilić
Institute for Literature and Art
2 Kralja Milana St.
11000 Belgrade, SERBIA
dejan.ikum@gmail.com